

REFLEX D'ALGUNES INSTITUCIONS DE CATALUNYA EN L'OBRA DE LOPE DE VEGA

Víctor Ferro Pomà

L'interès que presenten els testimonis de la literatura castellana del Segle d'Or respecte del dret i les institucions no se cenyeix als del regne castellà.

En efecte, al costat de la massa d'al·lusions a aquest aspecte de la vida social referides a la Corona de Castella, i en particular als anomenats *regnes de Castella i Lleó* (sense menysprear les ocasionals mencions de les institucions basques, en especial del senyoriu de Biscaia, investides d'una càrrega ideològica peculiar), no falten, com és lògic, les evocacions del mateix ordre referides als altres regnes i territoris de la monarquia hispànica en general i, en particular, a les institucions dels altres regnes peninsulars.

Aquestes evocacions presenten, emperò, una significació particular: no es tracta ja del document directe d'una norma o institució viscuda i percebuda com a pròpia, sinó de la constatació d'una alteritat apreciada amb curiositat, admiració o alarma.

El pol d'interès respecte a aquestes se situa no ja en el seu valor documental, pel que fa als perfils i el contingut objectiu de la institució, ampliat i completat amb l'aspecte importantíssim de la seva valoració social, la seva recepció i la seva aplicació, sinó que es desplaça a la percepció i l'apreciació de l'alteritat esmentada. Aquest segon aspecte adquireix tot el seu relleu en èpoques i situacions de crisi, en les quals el caràcter compost de la monarquia hispànica pesava, des del punt de vista jurídic i institucional, de manera decisiva en l'equilibri intern i en la política internacional d'aquella.

És possible aprofundir encara més en la valoració d'aquest tipus de testimonis. Per una banda, les esmentades al·lusions a les lleis i institucions d'altres regnes, en particular hispànics, de la monarquia poden ser reveladores d'una contraposició conjuntural entre aquestes institucions i els (suposats) interessos comuns de la monarquia, així com de l'acció que pretenia protegir-los, jutjada des de la Cort (entesa aquesta última no només com el lloc de residència habitual del rei, sinó com l'ambient personal, polític i ideològic en el qual es decidien els assumptes generals). Però, d'altra banda, poden revelar conflictes de

fons entre les mentalitats respectives de la Cort així entesa i dels escriptors integrats en aquesta o relacionats amb aquesta i les classes dirigents i institucions dels regnes no castellans. Pensem un moment en la contribució de Quevedo a la literatura diarista en ocasió de la Guerra de Separació a Catalunya, concomitant amb altres moviments centrífugs en dominis més o menys perifèrics de la monarquia. La contribució de Lope presenta matisos més diferenciats. Pot apreciar-se una primera visió romàntica i essencialment literària de la crisi del bandolerisme català a finals del segle XVI i principis del XVII en les seves obres narratives (*El pelegrino en su patria*) i dramàtiques (*Roque Guinarte*, *Antonio Roca*, almenys en la seva primera versió), i fins (com es veurà més endavant) una visió més crítica de les lleis i institucions de Catalunya una vegada esclatada la crisi esmentada abans.

Hem pres com a punt de partida per a la realització del present treball l'article «Lope, juez de la justicia catalana», de Francisco Márquez Villanueva, sobre l'obra narrativa d'aquest escriptor i la segona de les obres dramàtiques mencionades. L'autor, que creu observar, respecte de la segona, la probable evolució al·ludida abans de l'actitud de Lope davant d'aquesta peculiar temàtica, analitza algunes de les al·lusions de l'escriptor castellà a lleis i institucions de Catalunya contingudes en les mencionades obres i els judicis de valor que es deixen entreveure en la manera de fer-les.

De manera comprensible, ateses les circumstàncies de la formació de Márquez Villanueva i l'escàs desenvolupament de la literatura sobre el tema de fons, no s'aprofundeix en l'estudi de dites al·lusions pel que fa a la seva veracitat històrica i, encara menys, en la correcció de la seva interpretació. L'objecte del present treball serà, doncs, primer, precisament, suplir aquesta falta d'una anotació de caràcter pròpiament iushistòric i arriscar després certes conclusions sobre el segon dels aspectes esmentats abans, és a dir, la interpretació d'aquests testimonis —en el cas, els de Lope— com a signe d'un contrast de mentalitats jurídicoinstitucionals.

Abans d'entrar pròpiament en el tema que ens ocupa, convé recordar breument l'enquadrament cronològic i polític en el qual s'inscriu l'obra de Lope de Vega en la qual es fa específicament referència al tema català. La gran crisi del bandolerisme en el Principat, manifestació local de la gran explosió del bandolerisme mediterrani de l'època, pot situar-se entre els anys 1544, amb el començament de l'actuació del bandoler Antoni Roca, i 1634, amb la captura i mort de Joan Sala, *Serrallonga*.

Entre aquestes dates se situa l'actuació d'un altre famós bandoler, Perot Roca Guinarda, el famós Roque Guinarte del capítol del Quixot, tema literari recollit també per Lope entre els anys 1611 i 1618 en la seva comèdia titulada *Roque*

Dinarte. El fenomen, que tenia a Catalunya llunyanes arrels medievals, ha estat objecte d'una bibliografia relativament abundant i completa en els aspectes històric i social, encara que lamentablement no pugui dir-se el mateix del marc jurídic i institucional en el qual es va desenvolupar. Respecte a aquesta qüestió, entre les principals circumstàncies que atorguen una personalitat pròpia al bandolerisme català del final del segle XVI i el principi del XVII, cal enumerar les següents: el relatiu endarreriment de les institucions catalanes en matèria d'ordre públic, que contrasta amb el caràcter primerenc de la seva implantació al final de l'alta edat mitjana, amb la institució de la pau i treva de Déu; de manera concomitant, l'escassetat i debilitat dels representants de la jurisdicció reial a Catalunya; i, per contra, la supervivència en gran manera d'un feudalisme de vigoroses i antigues arrels, que determina una extrema fragmentació jurisdiccional, a la qual no són aliens, en cert grau, els municipis que es desenvolupen a partir del segle XIII. A aquesta debilitat objectiva de la jurisdicció reial i a aquesta fragmentació dels àmbits jurisdiccionals inferiors se sumen els privilegis estamentals de la noblesa i també, en bona part, els de l'element eclesiàstic, d'arrel pròpiament jurisdiccional.

Sobretot i sens dubte en relació amb alguns dels aspectes esmentats abans, la guerra privada, com a privilegi nobiliari, subsisteix, si més no en teoria, fins al final de les institucions polítiques catalanes amb el Decret de Nova Planta de l'any 1716. Aquesta supervivència imprimeix al bandolerisme català, sobretot en els seus inicis, un caràcter peculiar que es manifesta en la seva mateixa denominació. Finalment, cal plantejar-se fins a quin punt determinades institucions en el camp del dret penal, del processal penal i, podríem dir, amb terminologia actual, dels drets i les llibertats fonamentals i les seves garanties, molt apreciades i zelosament defensades pels catalans de la primera edat moderna, sumades als esmentats privilegis estamentals, no contribuïen, de fet, amb la seva preocupació per defensar els drets de l'individu i, en particular, del processat, a la impotència de la justícia quan tractava de posar fre a l'esmentada explosió del bandolerisme al Principat.

Aquesta era, almenys, la ferma convicció dels lloctinents generals (virreis) forasters —la majoria castellans— de l'època, que havien d'exercir a Catalunya en nom del rei la suprema magistratura política, judicial i militar. Aquest qüestionament de determinades institucions catalanes, com a factor de desordre i d'impunitat, tindrà, particularment, com veureu, un relleu especial en la valoració que mereixin les institucions catalanes als autors del Segle d'Or i, pel que fa al present treball, la del Príncep dels Enginyers. Quant a les circumstàncies socials i polítiques que van donar lloc al fenomen, cal aquí apuntar l'empobriment i la falta d'horitzons de la petita noblesa, relacionada aquesta última amb l'allunyament

de la Cort i, amb això, del centre de les decisions i la font d'honor i promocions, així com els seus antagonismes personals i familiars, que quallen, durant aquests anys, en la constitució de faccions hereditàries (els cèlebres *nyerros* i *cadells*, molt vagament relacionats, si de cas, amb postures ideològiques i polítiques). És necessari, doncs, abans d'endinsar-se en la temptativa d'establir semblances i diferències entre les respectives mentalitats castellana i catalana en matèria jurídica i institucional, delimitar i precisar alguns conceptes que no sempre s'apliquen amb la claredat i la correcció necessàries.

És notori que la tradició jurídica castellana i la catalana formen part de la tradició general europea occidental en la matèria i s'estructuren sobre un fons comú. La idea dominant en tot l'Occident europeu, amb una doble arrel cristiana i germànica, és la de la «naturalitat» (necessitat) de l'ordenament polític i jurídic i, en relació amb aquesta, la (limitada) «naturalitat» també de la magistratura suprema de la comunitat, és a dir, del rei. És ben coneguda la caracterització de la reialesa medieval en les seves dues facetes de jutge i defensor de la comunitat. Cenyint-nos a la primera, cal insistir aquí en el fet que la jurisdicció suprema és, per excel·lència, la nota definitòria i constitutiva de la institució reial. Convé precisar tot seguit que aquesta facultat es concep durant els segles medievals d'una manera, o, més ben dit, amb una connotació, diversa de l'actual. Abasta, com ara, la declaració de quin és el dret i, si arriba el cas, la seva aplicació coercitiva, però amb un abast distint de l'usual avui. El caràcter incert i imprecís del dret en l'alta edat mitjana requereix una descripció i una explicació que la tècnica actual de la formulació del dret fa innecessària. No hi ha, en un principi, lleis i codis als quals calgui remetre's de manera inequívoca; el jutge, en aquest cas el jutge suprem en allò terrenal (és a dir, el rei), ha d'indicar sense ambigüitats, abans de dictar sentència i de fer-la executar, quina és la norma aplicable. I ha de fer-ho —així ho exigeix la idea mateixa del dret— remetent-se, si més no virtualment, a una norma d'obligatorietat preexistent. Abans de les tendències codificadores, per una banda, i, per l'altra, de les conseqüències legislatives del parlamentarisme medieval, la jurisdicció es confon en la pràctica amb la legislació: el jutge, en decidir el conflicte d'interessos, ha de designar, alhora, el principi normatiu que justifica la seva decisió.

Però la fecunditat i la imprevisibilitat de la vida social —pensem en els canvis revolucionaris que es produeixen en el pas de l'alta a la baixa edat mitjana i que s'acumulen i s'acceleren durant la segona—, amb prou feines poden encaixar-se en el marc consuetudinari i en la jurisprudència d'una normativa força-sament a remolc dels fets.

Es planteja, amb urgència sovint angoixosa, la tensió (fenomen no exclusivament medieval) entre la juridicitat i l'eficàcia, i la primera apareix cada vega-

da amb major freqüència com un límit a la segona. El predomini del dret com a regla social estable és a l'arrel de l'anomenat *normativisme*; l'opció per la segona —concebuda, com la primera, com a manifestació preferible de la justícia— dóna origen a la pràctica i a la metodologia jurídica del decisionisme. El primer insisteix en les notes de generalitat i obligatorietat del dret; el segon posa l'èmfasi en l'optimització del bé social. Ambdues es remeten, per vies diferents, a les idees de justícia i legitimitat.

De l'una o l'altra preferències deriven dues relacions fonamentalment distintes entre el rei i la llei. Crec fermament que en aquestes es fonamenten les dues metodologies legislatives amb les quals s'ha volgut diferenciar radicalment les institucions de Castella de les de Catalunya i, en general, de la Corona d'Aragó, i no a l'inrevés. Respecte a aquesta qüestió, convindria diferenciar entre el decisionisme com a actitud bàsica davant la producció del dret i el decisionisme com a metodologia i pràctica legislativa. Si Catalunya i altres regnes hispànics i extra-hispànics fonamenten el denominat *pactisme* (no només català) i plantejaments anàlegs —penseu en Anglaterra i, dins d'unes altres coordenades, en el Sacre Imperi— en les anomenades *limitacions mecàniques* del poder reial, que permeten definir i jerarquitzar les normes emanades de l'autoritat règia, és perquè les han buscat com a solució a la problemàtica que planteja el normativisme a l'evolució de l'autoritat pública.

Si Castella (com França) beslluma o descobreix tardanament aquestes mateixes «limitacions» i aviat les abandona, és perquè raons suficientment poderoses la indueixen a optar pel decisionisme com a pràctica legislativa. Dos dels gran regnes d'Occident, portats per una vigorosa dinàmica de confirmació i reforçament del poder polític, defugen estructurar la producció normativa, i fins i tot el mer exercici de la potestat pública, de manera que limiti o travi l'evolució i la consolidació de l'autoritat del que ja podem començar a anomenar *estat*. Aquesta mateixa preferència per unes formes legislatives poc diferenciades i les seves conseqüències institucionals, preparen el terreny per al triomf, en ambdós regnes, de l'absolutisme (menys a Castella que a França): la falta de «limitacions mecàniques» del poder reial acaba, en la pràctica, col·locant el rei per sobre del dret positiu, no ja només pel que fa a la llei i les normes d'aplicació, sinó inclús pel que fa a les mateixes «lleis fonamentals» del regne (recordeu, respecte a aquesta qüestió, el que va passar al final del segle XVIII i el principi del XIX amb la pragmàtica que altera les normes de successió del que ja és —gairebé— el Regne d'Espanya). La raó d'estat —molt més antiga en el seu plantejament que en la seva formulació— topa, a Catalunya, amb una jerarquia de les normes fonamentada en el pacte, que impedeix que la seva inherent discrecionalitat passi de l'exercici d'un cesarisme més o menys ocasional a la implantació d'un absolu-

tisme habitual. El conflicte emblemàtic —i probablement orquestrat— entre la ciutat de Barcelona i Ferran d'Antequera, primer rei de la dinastia Trastàmara, il·lustra perfectament el contrast de mentalitats juridicoinstitucionals: la decisió cesarista (i fins i tot més que això) del nou monarca en defensa de la dignitat reial, considerada com a punt d'interès públic, s'enfronta amb els privilegis (equivalents als furs locals dels municipis castellans) esgrimits alhora com a part del patrimoni de la ciutat i com a concreció objectiva de l'ordenament pactista. Significativament, el mateix any 1413 es posen les bases de la defensa judicial de la legalitat, que culminarà uns decennis després en la Constitució de l'Observança (1481).

Per a valorar amb precisió el valor i el significat de les crítiques de Lope, és necessari, a més, tenir present la realitat de la vida jurídica del Principat en la pràctica. En la defensa quotidiana de l'ordenament pactista, les classes socials que l'administraven (i del qual eren els principals, encara que no els únics, beneficiaris) tendien fatalment a posar més l'èmfasi en el privilegi personal, estamental o corporatiu, que en la legalitat general, sempre més socorreguda com a justificació d'un exercici més lliure de l'autoritat reial. El formalisme, sumat al juridicisme, en l'aplicació de les garanties de l'ordre paccionat, derivava fàcilment en la implantació del judicialisme. Com hem vist, les crítiques esmentades es dirigeixen tant a la suposada «arrogància» de la judicatura catalana enfront del rei i el seu representant polític, com a la seva inflexibilitat amb els súbdits en l'aplicació del dret. Cal fer notar que, en aquest últim aspecte, les crítiques, sota el color d'una exaltació sentimental de l'individualisme i de la bravura personal, encobreixen paradoxalment una decidida afirmació —per la via, també, diguem-ne puntual o «decisionista»— dels ideals i interessos nobiliaris. És necessari, també, fer constar, en relació amb el seu arrelament, que la independència dels jutges, dintre del marc general del dret comú, comptava amb il·lustres consagracions legislatives a Catalunya (*Capítulos del rey Martín*, del 1409).

Cal, doncs, reconèixer que, com a conseqüència d'això anterior i de la impregnació aristocràtica (noblesa rural i patriciat urbà) del personal judicial, massa sovint el judicialisme esmentat es traduïa en la ineficàcia de la llei, en els principis generals de la qual procurava basar-se l'actuació del poder polític, i que el respecte no només dels privilegis estamentals, sinó fins i tot el de certes llibertats fonamentals reconegudes a tots els súbdits, obstaculitzava, de fet, la realització de la justícia. Respecte dels privilegis mencionats, convé assenyalar que l'aplicació diferenciada de les lleis processals penals a favor de les persones privilegiades no era, de cap manera, aliena a la legislació i a la pràctica catalanes, encara que, pels motius enunciats, Lope la jutgés insuficient.

Creiem que, en el fons, l'arrel última de les objeccions de Lope a la justícia catalana es troba, al marge de l'oportunisme polític amb què es formulessin, en aquest exercici corrent, per l'organització judicial, d'un normativisme que, als ulls de l'autor castellà, semblava incompatible amb l'adopció, en cada cas, de la solució idealment més justa.